

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:3 • 2003

Litteratur

Predikstolen som massmedium

Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Diss, Studia Historica Lundensia, Lund 2001. 320 s.

Elisabeth Reuterswärds avhandling *Ett massmedium för folket* inleds med ett besök i kyrkan i skånska Gårdstånga i mitten av 1700-talet. De inledande frågorna relateras till människorna där. Hur mycket kände de till om världen utanför socknen? Vad visste de om makthavarna och deras handlingar? Hur uppfattade de sina egna rättigheter, skyldigheter och möjligheter? För att belysa frågor som dessa använder Reuterswärd det allmänna kungörelsesystemet, det vill säga den myndighetsinformation som nådde församlingsborna genom prästens uppläsning från predikstolen. Denna förmedlades, liksom i moderna massmedier, indirekt, den var enkelriktad, offentlig och opersonlig och den spreds samtidigt till alla i mottagargruppen.

Att betrakta kungörelsesystemet som ett massmedium är ett lyckat grepp. Det kunde till och med ha utvecklats ytterligare. Hur massiv informationen inom kungörelsesystemet var framgår till exempel inte klart. Vad som kan liknas vid upplagestorleken kunde ha fångats med ett enkelt räkneexempel. År 1767 förmedlades via predikstolen i Gårdstånga cirka 320 kungörelser med de statliga myndigheterna och ämbetsmännen som avsändare. Till detta kom ett okänt antal privata meddelanden. Om sådana siffror hade multiplicerats med antalet församlingar i det svensk-finska riket, flera tusen, hade man fått en antydning om kungörelsesystemets omfattning. Eftersom systemet under äldre tid användes tillsammans med kyrkoplikt börjar vi också skönja en stor "läsekrets".

Ett massmedium för folket syftar till att kartlägga och diskutera kungörelsesystemets innehåll, funktion och förändring. Detta innebär att Reuterswärd har flera olika forskningslägen att förhålla sig till. Tyvärr är dessa ganska bristfälligt presenterade. Ett område av betydelse för undersökningen gäller olika kommunikationssystem. Ett annat handlar om relationerna mellan stat och folk under tidigmodern tid och här urskiljer Reuterswärd två huvudlinjer. Statens relation till undersåtarna har antingen tolkats i termer av kontroll och förtryck eller som förhandling och interaktion. Ett tredje forskningsläge handlar om studier av konkreta kungörelsesystem via kyrkan. Det visar sig vara mycket litet gjort, åtminstone i Sverige och Finland. Andra länder diskuteras inte, trots att liknande informationssystem fanns också där.

Kungörelsesystemets utveckling

Ännu under 1600-talet var det normala att överhetens information nådde undersåtarna genom att fogden läste kungörelser vid tingen, på marknaderna och utanför kyrkorna. Genom 1686 års kyrkolag blev i stället prästen i kyrkorummet den normala förmedlaren av överhetens växande information. Och det som sades från predikstolen var, till skillnad från det som sades på tingen eller på marknaden, "ej förhandlingsbart", påpekar Reuterswärd. Det hade varit intressant med en fördjupad diskussion kring vad kyrkoscenen, liksom den nya rollbesättningen, kan ha betytt för mottagandet.

Kungörelsesystemet var en del av den starka statens uppbyggnad. Det var också anpassat till ett samhälle som visserligen var skriftspråkligt, men där läskunnigheten ännu var bristfällig. Samhällsutvecklingen verkade, framför allt från 1800-talet, allt tydligare emot kungörelsesystemet. Informationsmängden, och därmed antalet kungörelser, ökade kraftigt – och det finns gränser för hur länge man kan sitta och lyssna. Läskunnigheten förbättrades. Kyrksamheten avtog. Kungörelserna från predikstolarna nådde allt färre, och det började finnas andra alternativ.

Kungörelsesystemet bekämpades under hela sin existens av prästerna. "Kyrkan skall endast användas för religiösa ändamål!" hävdade dessa. Bönderna där emot kämpade länge för bibehållande. Och först 1942 avskaffades systemet helt. Då kan det sägas ha ersatts av press, radio och senare TV – och av penning-samhällets annorlunda strukturer och behov, påpekar Reuterswärd. Hon reflekterar kring likheterna, men också kring skillnaderna, över tid. I de moderna massmedierna hörs fler röster. Här finns förutom information också diskussion och ifrågasättande. Och läsandet, lyssnandet och tittandet är inte längre ett tvång.

Kungörelsesystemet var under flera århundraden den viktigaste informationskanalen från överhet till undersäte. Det var fråga om envägskommunikation – och uppifrån och ned. Att använda denna för att diskutera de inledande frågorna om vanligt folks omvärldsbild och självuppfattning är naturligtvis svårt. Detta är en av avhandlingens intressanta utmaningar och till denna skall jag återkomma.

Kungörelser av olika slag

De allmänna kungörelser som lästes upp i kyrkorna delas i avhandlingen upp efter avsändare. En kategori kom från Stockholm, från Kungl Majt, ämbetsverken och riksdagen. Dessa *centrala* kungörelser distribuerades redan under 1600-talet i tillräckligt antal från Kungl. Tryckeriet via länsstyrelserna och kronofogdarna till kyrkoherdarna runt om i landet. Reuterswärd visar att det i bästa fall endast tog två veckor från utfärdandet av en kungörelse i Stockholm till dess att den lästes upp i exempelvis Gårdstånga. Hon kan också belägga att alla *centrala* kungörelser med någon relevans för en skånsk socken verkligen nådde fram och blev upplästa. Dokumenten sparades och bands in för att användas som regelverk. Vissa kun-

görelser, som av överheten betraktades som särskilt viktiga, skulle också regelbundet läsas upp på nytt.

En stor och växande grupp av kungörelser var de *regionala*, utfärdade av landshövdingen i länet. Dessa spreds, liksom de *centrala*, via kronofogdarna till kyrkoherdarna. Fram till 1700-talets andra hälft var de i allmänhet otryckta och distribuerades alltså i handskrivna kopior till respektive församling.

En tredje grupp av allmänna kungörelser utfärdades av *lokala* tjänstemän, av kronofogdar, länsmän, häradshövdingar och häradsskrivare. Dessa skrivelser finns i allmänhet inte bevarade. Normalt finns de emellertid, liksom de *centrala* och *regionala*, omnämnda i förteckningarna över upplästa kungörelser. Att något skulle kungöras, eller hade kungjorts, framgår också ofta av korrespondensen mellan den lokala tjänstemannen och länsstyrelsen.

En fjärde grupp av världsliga kungörelser utgörs av de meddelanden som privatpersoner kunde få upplästa från predikstolen. Det rörde sig till exempel om auktioner, betalningsperioder, efterlysningar av bortsprungna djur. Dessa *privata* kungörelser är bevarade i ringa omfattning, åtminstone när det gäller 1700-talet. De finns, till skillnad från de allmänna, varken med i förteckningarna – eller i Reuterswärd's undersökning. Inte heller de kungörelser med världsligt innehåll som kom till församlingarna från domkapiteln diskuteras i avhandlingen.

De empiriska studierna av kungörelsesystemet avgränsas i avhandlingen alltså till de allmänna kungörelserna. Tyngst väger de som utfärdats på central nivå. För den del av undersökningen som handlar om relationerna mellan överhet och undersäte medför varken snedvridningen eller att de privata kungörelserna utslutits några större problem. För den del som handlar om kungörelsesystemet som ett massmedium för folket tycks mig dessa förhållanden däremot mer problematiska.

Tid och rum

De empiriska studierna är avgränsade till 1700-talet, kungörelsesystemets "guldålder". Reuterswärd arbetar med 1740- respektive 1780-talets krigs- och krisår och motiverar detta med att statsmaktens *centrala* uppgifter var att "sörja för att riket fredas från yttre och inre fiender, att lag och ordning upprätthålls och att invånarnas välfärd tillgodoses". Tidpunkter då freden, ordningen och välfärden *hotas* måste därför betraktas som speciellt avslöjande för relationen mellan stat och undersäte, menar hon.

Att argumentera för motsatsen, att perioder då freden, ordningen och välfärden *inte hotas* är lika avslöjande för relationerna i samhället, tycks mig relativt lätt. Kanske är det en medvetenhet om detta som lett till att författaren – trots motiveringen ovan – kompletterat krigsperioderna med fredsperioder. 1760-talet står i centrum i de två kapitel som jag finner mest givande i avhandlingen.

I vissa kapitel rör sig undersökningen i det svensk-finska riket generellt. Det är

ju kungörelseläsandet som nationellt system som skall belysas. De centrala kungörelserna var i stort sett de samma över riket, medan de regionala och lokala naturligtvis varierade. I andra kapitel avgränsas undersökningen till Skåne. Reuterswärd menar att det är en poäng att fokusera en del av riket som låg på stort avstånd från maktens centrum och från de kriser som diskuteras.

Kungörelserna under ett år

I ett av avhandlingens fredskapitel, *Predikstolen som massmedium*, kartlägger Reuterswärd de delar av kungörelserna som finns med i förteckningen från Gårdstånga för år 1767. Valet av år motiveras inte närmare. Under året antecknas 271 allmänna kungörelser som upplästa. Till detta kommer de äldre kungörelserna som skulle återuppläsa – vid denna tid cirka 60 varje år – samt de privata. Kungörelseläsningen tog, enligt Reuterswärds beräkning, ungefär en halvtimme varje söndag. Hon vill i kapitlet undersöka dels vilken kunskap om samhället som allmänheten kunde få genom kungörelserna, dels vilket tilltal – befällande, beskyddande, förhandlande eller informerande – som överheten använde till folket.

Bland de centrala kungörelserna 1767 finns sex stycken från den just avslutade riksdagen. Riksdagsbesluten kungjordes alltid, men diskussionerna som föregått besluten redovisades ej. Oppositionen kom alltså inte till tals i den information som spreds via predikstolarna.

Kungl. Majt:s resolution på ständernas besvär kungjordes också regelbundet. Via besvärresolutionerna fick församlingen information om förhållanden också i andra delar av riket, liksom inom andra stånd, menar Reuterswärd. Kunskapen om vad andra klagade över kan ha stimulerat till reflektion över de egna förhållandena. Man fick också exempel på hur klagomål kunde motiveras och vilka lagar som kunde åberopas. Allmogen fick bekräftelse på att överheten – åtminstone ibland – tog hänsyn till deras behov och försökte rätta till missförhållandena. Överheten framstår i dessa sammanhang som förhandlande.

De centrala kungörelserna innehöll inte bara beslut, förordningar och resolutioner. Det fanns också centrala – liksom regionala – kungörelser som innehöll råd kring till exempel sjukdomar, nödfoder och odlingsmetoder. Staten demonstrerade här sin omsorg om folket och framträdde som beskyddande.

Stort utrymme måste också de årligen upprepade uppläsningen av äldre centrala kungörelser ha tagit. Här fanns grundlagar, tjänstehjonsstadgan, den så kallade budkavleförordningen (som innehöll förbud att ordna möten utan tillstånd) men också till exempel nyodlingsanvisningar. Dessa kungörelser hade en disciplinerande och uppfostrande funktion, men de betonade också ömsesidiga rättigheter och skyldigheter.

Hela 70 procent av de allmänna kungörelserna i Gårdstångaförteckningen år 1767 var regionala, det vill säga de hade landshövdingen i länet som avsändare. Bland dessa finns många kungörelser om auktioner och möten. Här finns också en

mängd detaljerade efterlysningar av folk som rymt från straff, militärtjänst eller äktenskap. Antalet kungörelser som härrör från lokala statliga tjänstemän är relativt få.

Predikstolen som massmedium är ett intressant och givande kapitel – som mycket väl hade klarat sig utan de förvirrande tabellerna. Ibland levandegörs kungörelsemiljön i så hög grad att en närvarokänsla infinner sig hos läsaren. Kan-ske hade författaren kunnat öka inlevelsemöjligheterna ytterligare. Vilka var de människor som satt och lyssnade söndag efter söndag i Gårdstångakyrkan? Hur såg kyrkan egentligen ut? Att allmogen i Gårdstånga på 1760-talet dominerades av frälsebönder och att kyrkan, byggd i slutet av 1100-talet, hade inredningsdetaljer i "skånsk barock" och ett gravkapell för familjen Ramel är uppgifter som hade kunnat öka vår förståelse av hur kungörelserna togs emot.

Krig och kriser via kungörelsesystemet

I det långa, och otympliga, krigs- och upprorskapitlet studerar Reuterswärd kungörelsesystemet i helt andra situationer än under fredsåret 1767. Det handlar om informationen från predikstolen kring två krig mot Ryssland, hattarnas på 1740-talet och Gustav III:s på 1780-talet. I båda fallen handlade det om svenska anfallskrig och om problematiska krigsförlopp. I båda fallen uppstår protester mot krigen: Dalupproret 1743 respektive Anjalaförbund 1788. Förbereddes folket på krigen via kungörelsesystemet? Framgick krigsutvecklingen via predikstolen? Informerades befolkningen om krigsprotesterna?

När kallelsen till riksdagen 1740 kungjordes framgick det att ständerna skulle behandla frågor om rikets säkerhet och att syftet var att få fram resurser för ett eventuellt krig. Därefter var det stor återhållsamhet med informationen om det utrikespolitiska läget. Det enda som märktes i kungörelserna var en mer än vanligt intensiv mobilisering och värvning. För folk ute i landet blev krigsorsakerna knappast begripliga enligt Reuterswärd. Först när krigshandlingarna inleddes kungjordes de svenska maktthavarnas syn på orsakerna till kriget. Ryska hovet hade kränkt freden och folkrätten och blandat sig i Sveriges inre angelägenheter.

I kungörelserna kom sedan under närmare ett år inga uppgifter om krigets allt mer elakartade förlopp. De första antydningarna om motgångar finns i kallelsen till ny riksdag 1742. Finland var då besatt av den ryska armén. Pengarna var slut. Det behövdes mer soldater. Det pressade läget tvingade statsmakten till offentlighet.

Den folkliga oppositionen, bland annat mot kriget, ledde till uppror i Dalarna. Dalkarlarna utkrävde ansvar för krigshändelserna, vägrade rekrytera nya soldater, beväpnade sig och tågade – med landshövdingen som gisslan – mot Stockholm. Där krossades upproret med militärmakt. Cirka 50 upprorsmän dödades, ett 80-tal sårades och de övriga avväpnades och tillfångatogs. Hur framställdes då detta från predikstolarna?

Innan Dalupproret slagits ned utfärdades överhuvudtaget inga kungörelser om

oroligheter i landet. När upproret väl krossats kom snabbt två kungörelser. Den sista var 30 sidor lång och med 48 sidor av korrespondens, budkavlar och tal bifogade. Det gällde tydligen att förekomma ryktesspridning och lugna allmänheten. Stor möda lades på att visa att överheten förgäves försökt avvärja resningen. Kungörelsen signalerade samtidigt att allmogen i sista hand var maktlös. Överheten försökte framträda som stark och i längden omöjlig att trotsa, men, menar Reuterswärd, också som rättvis och fylld av välvilja mot sitt folk.

Kungörandet under 1780-talets krig och kriser påminner på många sätt om 1740-talets. Informationen tycks styras av tystnad – så länge som möjligt. När hållandena inte gick att dölja offentliggjordes de i ordalag som var förmånliga för regeringen. Krigsmotiven var vid båda tillfällena klena utvecklade. Regeringarna tycks ha räknat med att mobilisera tillräckliga resurser utan att känslomässigt engagera allmänheten. Den största skillnaden mellan 1740-tal och 1780-tal gäller, menar Reuterswärd, bilden av kungamakten. Gustav III framträder till skillnad från frihetstidens regenter tydligt.

I analysen av hur 1700-talets krig och kriser förmedlades till folket tycks författaren ibland förvånad över att sanningen undanhölls i det längsta och att informationen när den väl kom var tillrättalagd. Min reaktion är inte förvåning, snarare igenkännande. Inte brukar väl krigsplaner offentliggöras i förväg? Handlar inte demokrati ofta om att det räcker med att förankra förslagen hos valda representanter? Ser vi inte ofta exempel på att tolkningar av konflikter är tillrättalagda? Försöker inte makthavarna behålla tolkningsföreträdet?

Kungörelsesystemets demokratiska potential

I kapitlet *Kungörelsesystemets funktion som rättsskydd* återvänder Reuterswärd till fredstid och 1760-tal. Frågorna hon ställer är viktiga. Spelade kungörelsesystemet någon roll i folkets kamp för att försvara sina rättigheter? Fungerade det som ett frigörande eller förtryckande redskap? Författaren belyser dessa frågor i en fallstudie.

Landshövdingen i Malmöhus län, Carl Adlerfelt, utfärdade efter sitt tillträde snabbt ett stort antal påbud, till exempel kring brandskydd, trädplantering, väghållning och "undermåliga hingstar". Straffsatsen och böter för dem som inte åtlodde påbuden fastställdes. Lyckades allmogen genom hänvisningar till lagar och förordningar – alltså sådant som den kan ha fått kunskap om via kungörelsesystemet – ifrågasätta legitimiteten i landshövdingens agerande?

Det står klart att bönderna i Skåne var medvetna om att varje påbud som landshövdingen utfärdade måste ha sin grund i en redan fastställd lag eller förordning. Och de skånska bönderna agerade i enlighet med detta. De klagade på Adlerfelts påbud i ett enskilt besvär som lämnades till riksdagen. Detta gick vidare till kammarkollegiet och slutade med att bönderna fick rätt. Adlerfelt tvingades i fortsättningen söka samtycke med bönderna häradsvis om till exem-

pel trädplantering längs vägarna. När rykten kom i omlopp om att han skott sig själv på alla böter, tvingades han bemöta ryktena och redovisa hur medlen använts.

Fallstudien kring Adlerfelt visar, menar Reuterswärd, att kungörelserna kunde vändas uppåt i hierarkin. Allmogen använde dem som ett värn för sina egna rättigheter. Bönderna hade politisk och juridisk kompetens, och åtminstone delvis kan de ha skaffat sig denna via kungörelsesystemet. Böndernas långvariga kamp för att behålla kungörelsesystemet blir begriplig med hjälp av ett exempel som detta, menar författaren.

Kunde allmogen under 1700-talet ha fått den kunskap de använde i sitt samhälleliga agerande från annat håll än från kungörelserna? Hur var det till exempel med omvärldsorienteringen i riksdagsmännens kontakter med hemorten? Vad betydde tingen – och almanackan? Hur var det med de rörliga gesällerna – och soldaterna – som informationskälla? Nådde de få tidningar som trots allt fanns ut till folket till exempel via prästgårdarna? Någonstans i en avhandling om kungörelsesystemet som ett massmedium för folket – kanske just i kapitlet om de folkliga protesterna mot landshövding Adlerfelt – borde en samlad diskussion kring de tillgängliga informationskällorna ha funnits. Det tycks mig rimligt att kungörelsesystemet spelade en roll för böndernas agerande, men inte ensamt utan tillsammans med andra informationsvägar.

Avslutning

Kungörelsesystemet var under flera århundraden det viktigaste mediet för överhetens information till befolkningen i Sverige. Att detta inte tidigare undersökts systematiskt är förvånande. Att det skett nu, och dessutom i en både väl genomarbetad och insiktsfull avhandling, är både värdefullt och glädjande. En förklaring till fördröjningen kan vara att kungörelsematerialet är både omfattande och svårhanterligt. Goda arkivkunskaper, sådana som arkivarien Reuterswärd besitter, behövs alltså. Vi får en påminnelse om hur viktigt det är att det finns möjligheter att forska där specialkunskaper finns, på till exempel arkiv och museer.

I kungörelserna kommunicerade staten främst sina rättigheter, men också sina skyldigheter. En av dessa var att sörja för rikets säkerhet och folkets välfärd. Också 1700-talets stat önskade lägga livet tillrätta för folket, påpekar Reuterswärd i ytterligare en intressant reflektion över tid. Välfärdssamhällets ideologiska rötter tycks i Sverige ligga långt tillbaka i tiden. Den samhälleliga omsorgen men också den samhälleliga styrningen och tillrättaläggandet av människornas liv och vardag, som diskuterats som en del av 1900-talets historia, får en ny och spännande klangbotten genom vandringen på tidsaxeln tillbaka till 1700-talets allmänna kungörelser.

Ett massmedium för folket ger oss värdefull ny kunskap. Trots att avhandlingen

kretsar kring ett material som spreds uppifrån och ned lyckas Reuterswärd med kungörelsematerialet som lins också ge oss glimtar av en folklig historia. Vi möter samma massiva informationsflöde som sköljde över kyrkobesökarna och får hjälp att reflektera kring hur de kan ha uppfattat och reagerat på detta. Genom att betrakta kungörelsesystemet som ett massmedium för folket får hon oss att se 1700-talets historia i ett nytt perspektiv.

Sammantaget har Elisabeth Reuterswärd i sin avhandling kommit en bit på väg när det gäller den svåra uppgiften att belysa de inledande frågorna om omvärldsbild och självsyn ställda till människorna i Gårdstånga vid mitten av 1700-talet. Människorna hade en hel del kunskaper om världen utanför socknen. De hade en uppfattning om sina egna rättigheter. De utnyttjade möjligheterna som fanns att påverka sin situation. Författaren gör troligt att åtminstone en av förklaringarna till detta var kungörelsesystemet.

Också när det gäller individernas omvärldsbild och självsyn tror jag att reflektioner över tid hade varit givande – och avslöjande. Vet vi egentligen så mycket mer om förhållandena utanför vår vardagsmiljö idag än för 250 år sedan? Har vi större möjligheter att genomskåda makten och dess agerande? Kan vi ta vara på våra rättigheter bättre än vad folk gjorde förr? Jag är inte helt säker på att mina egna svar i samtliga fall blir ”ja”.

Britt Liljewall